

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

RABBI ISAAC LURIA (HA-ARI) AS PORTRAYED IN RABBI SAMUEL UCEDAH'S EULOGY /

דמותו של הארי"י בהספד שהספידו ר' שמואל אוזידה

Author(s): מרדכי פכטר and M. Pachter

Source:

Zion /

ציון

Vol. / 1972), pp. 22-40 (חוברת תשל"ב

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23553267>

Accessed: 11-05-2020 22:38 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Zion / ציון.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

דמותו של האר"י בהספד שהספידו ר' שמואל אוזידה

מאת מרדכי פכטר

א

ידיעותינו על פרשת-חיי ודמותו של האר"י מועטות ביותר. האגדה המופלאה שנרקמה סביבו משופעת אמנם בתיאורים מפורטים של אישיותו והליכותיו¹, אך מחמת הפלגתם הדמיונית קשה למצוא בהם נקודת-אחיזה לתיאור דמותו הריאלית. התהוותה וראשית התפתחותה של אגדה זו לוטים בערפל, ובכל השאלות ההיסטוריות והספרותיות הכרוכות בבירורה של סוגיה זו הפרוץ מרובה עדיין על העומד². אין אנו יודעים איפוא באיזו מידה, ואם בכלל, נשתמרו בה זכרונות הסטוריים אותנטיים מדמותו של האר"י.

מקורות לא-אגדיים שיש בהם משום תיאור דמותו של האר"י כמעט שלא נודעו לנו עד כה. שתי תעודות יחידות מסוג זה מתקופת חייו מעידות עליו כאחת כי עסק במסחר³. ודומה שאין זה מקרה כי אף העדות היחידה שבידינו מתקופה מאוחרת יותר

1 גיבושה הספרותיים של אגדה זאת הם: א. אגרותיו של ר' שלמה שלומיל מיינשטרל אשר נכתבו ושוגרו מצפת בעשור הראשון של המאה ה"ו. הן נדפסו לראשונה בשם "כתבי שבח יקר וגדולת האר"י ז"ל" בספר "תעלומות חכמה" ליש"ר מקנדיא, באסיליה שפ"ט. לאחר מכן חזרו ונדפסו פעמים רבות בשם "שבחי האר"י". מגמתן התעמולתית של אגרות שלומיל בולטת מאד, ואין ספק שכוונתו העיקרית בכתבתן ובשיגורן לאירופה היתה להכשיר את הלבבות ולעוררם לקראת התגלותה של קבלת האר"י. ב. "ספר תולדות האר"י" — הגיבוש הספרותי המושלם ביותר — נדפס אף הוא פעמים הרבה בכינויים ונוסחים שונים, ולאחרונה זכה אף למהדורה מדעית. מעשה-ידיו של מ' בניהו בחיבורו "ספר תולדות האר"י, גילגולי נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית בצירוף הנהגות האר"י", ירושלים תשכ"ו. ג. העדויות הרבות על האר"י הפוזרות בכתביו של ר' חיים ויטאל, אשר אף הן שייכות בעיקרו של דבר לתחום האגדה ואופיין כאופיה. בגיבושים ספרותיים עיקריים אלה משמשת האגדה מקור כמעט בלעדי לידיעותינו על פרשת-חיייו של האר"י, וראה ש' שכטר, *Studies in Judaism, II*, פילדלפיה 1945, עמ' 251–266, 323–325; ג' שלום, *Major Trends in Jewish Mysticism*, לונדון 1955, עמ' 253–256; ד' תמר, *תולדות האר"י הקדוש*, הארץ, מיום 1960. 9. 21, ועוד.

2 השאלה אימתי באה האגדה הלוריאנית לעולם וכיצד התפתחה במשך שלושים שנה ויותר למן מותו של האר"י ועד העלאתן על הכתב של אגרות שלומיל, היא עדיין שאלה פתוחה, והסתום בנידון מרובה על המפורש. מ' בניהו הציע אמנם פתרון חדש ומעניין לשאלה זו בספרו הנ"ל על-ידי שניסה להוכיח כי דווקא ספר "תולדות האר"י" שהוא, כאמור, הגיבוש הספרותי המושלם ביותר, נתחבר זמן לא רב אחר מותו של האר"י ושימש מקור לשאר הנוסחים של אגדת האר"י, ובראש וראשונה — לאגרותיו של שלומיל. אולם פתרונו זה שנוי במחלוקת החוקרים, וראה ביקורתו המפורטת של ד' תמר במאמרו, "על ספר תולדות האר"י", מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 166–193. לא פחות חמורות מן הבעיות המתעוררות בקשר לאגרותיו של שלומיל וספר "תולדות האר"י" הן השאלות הכרוכות בעדויותיו של ר' חיים ויטאל על האר"י. באיזו מידה השפיע על אופיין של עדויות אלו מירווח הזמן הגובר שבין הדברים בהתרחשותם לבין העלאת זיכרם על הכתב? ובאיזו מידה תיאר הרה"ו את רבו בצלמה ובדמותה האידיאלית של אישיותו שלו עצמו, כפי שנצטיירה לו בחזיונותיו ובחלומותיו? אלו הן שאלות קשות שנותרו עדיין בצריך עיון רב.

3 ראה התעודות שפירסמו וורמאן ב-REJ, כרך 57 (1909), עמ' 281–282, וש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 204–205.

על התנגדות נמרצת לאגדה הלוריאנית עד כדי כפירה מוחלטת בה, מעלה אותה עובדה עצמה⁴. ברבות הימים הלכו הדעות והמסורות השונות ונדחקו מפני המסורת האגדית עד שנשתקעו לחלוטין.

טיב המקורות שהיו בידינו עד-כּה, אינו מאפשר איפוא את בירור דמותו ההיסטורית של האר"י. והנה דומה שיש בידינו מקור שיש בו כדי לתרום משהו לבירור מעין זה. מקור זה הוא דרושו של ר' שמואל אוזידה על מות האר"י, המתפרסם כאן מתוך כתב-יד⁵. חשיבותו של דרוש זה כמקור היסטורי ממדריגה ראשונה נעוצה קודם כל בעובדה, שמלבד שתי התעודות הנזכרות לעיל הריהו המקור הקדום ביותר שהגיע אלינו, המתאר את דמותו של האר"י. יתר על-כן, הואיל וזהו דרוש שהושמע בפני עם ועדה בצפת, יש להניח כי בנוסף להשקפתו של הדורש ניתן למצוא בו אף הד להשקפת הציבור הרחב שם על האר"י. אין ספק כי לעובדה, שלגבי ציבור זה האר"י לא היה אגדה רחוקה אלא דמות קרובה וחיה, היתה השפעה על תוכנו של הדרוש ועל אופיו הכללי. מסתבר מכאן, שיש בו במקור שלפנינו גם כדי להעיד על הלך-הרוחות בצפת מסביב לדמותו של האר"י בחייו וסמוך לאחר מותו. כתוצאה מכך אפשר לצפות שתהיינה מכאן השלכות אף לעניין התהוותה וראשית התפתחותה של האגדה הלוריאנית.

ב

דרושו של ר"ש אוזידה מצוי בקובץ גדול של דרושים ופירושים משלו⁶, וסימנים אחדים מורים שם על כך, שלכאורה דרש הוא שני דרושים על מותו של האר"י. הדרוש הראשון, המוגדר על-ידו בשם "הנושא", נמצא שם בדף מה, ע"א—ע"ב, והכותרת בראש עמוד א מציינת: "בלק ודרש על החכם השלם החסיד העניו המקובל האלהי כמהר"ר יצחק לוריא נ"ע". הדרוש השני מצוי בדפים מז, ע"א—מ"ט, ע"ב, כשהכותרת מעליהם אומרת: "תהלים על החכם הנז"ל". בין שניהם, דהיינו מדף מה, ע"ב ועד דף מז, ע"ב, מצוי קטע פרשני ארוך למדי על משנה כ בפרק ה של מסכת אבות⁷, והכותרת בראשו ובראש עמודים א ו-ב של דף מז מציינת "אבות" בלבד. והנה לא זו בלבד שאין כל קשר נראה לעין בין שתי היחידות הדרשניות הנזכרות כאן בראשונה לבין היחידה האחרונה, אלא שגם בין שתיהן אין כל קשר ענייני, מלבד העובדה ששתיהן מתייחסות אל מותו של האר"י. המקורות הנדרשים בהן שונים: היחידה הראשונה בנויה כולה על פירוש דרשני של שני פסוקים מפרשת דברים, ואילו היחידה האחרת היא פירוש מפורט של מזמור פ בתהלים; אף נעמיתן של שתי היחידות שונה בתכלית, כי בשעה שבראשונה ניתן להבחין היטב שהדברים הם בעיקרם דברים שהושמעו בעל-פה, ואף ניתן לחוש בהם במידה

4 ר' יעקב אבולעפיה, שהיה מתנגדו של ר' חיים ויטאל בדמשק, כפר גם באגדה הלוריאנית ושימש מקור לידיעות על האר"י כעוסק רוב ימיו במסחר. על ידיעות אלה ביססו גם אנשי חוגו של ר' יהודה אריה מזדינה באיטליה את כפירתם במהימנות אגרותיו של שלומלי. וראה ספר ארי נהם, ירושלים תרפ"ט, עמ' פ.

5 כתב-יד גינצבורג מס' 1054, שבספריה הממלכתית ע"ש לנין במוסקבה.

6 תאור אופיו הכללי של קובץ זה ראה להלן בנספח.

7 ברובו שלוב בקצת שינויים, השמטות ותוספות בפירוש המשנה האמורה ב"מדרש שמואל". וראה שם, ויניציאה של"ט, דף רכ, ע"ב — רכא, ע"א.

מסויימת בסגולותיו האורטוריות של ר"ש אוזידה כדרשן⁸, אין הדבר כן ביחידה השניה. אפשר שזאת גם הסיבה העיקרית לכך שתחושת האבל והצער על מות האר"י, בולטת יותר בראשונה מאשר בשניה. לאור הדברים הללו ניתן איפוא להסיק כי לא דרוש אחד דרש ר"ש אוזידה על מות האר"י, אלא שני דרושים, שייתכן כי אף הושמעו במועדים שונים. ברם, בהתחשב באופן עריכתו של הקובץ שלפנינו⁹ נוטה אני לדעה כי על אף הסימנים דלעיל אין כאן שני דרושים, אלא דרוש אחד, שנקטע בשעה שהועלה על הכתב (או הועתק) לשני חלקים לפחות. לא מן הנמנע הוא שאף הקטע הפרשני על אבות נכלל בו במקורו.

שני טעמים עיקריים אני רואה להעדפתה של הנחה זאת על קודמתה:

א. הקטע הראשון (דף מה, ע"א—ע"ב) אם כי הוא יחידה עניינית שלמה, אינו נראה כדרוש שלם העומד בפני עצמו. הוא נראה יותר כפתיחה לדרוש, ולא במקרה הגדירו ר"ש אוזידה כ"נושא", ובסיומו רשם: "עד כאן הגיעו כל סביבות הנושא". מדרוש אחר שבקובץ זה, שהוא כמעט שלם, למדים אנו כי אכן מה שנקרא בדרך כלל בפי ר"ש אוזידה בשם "נושא", אינו אלא פתיחה לדרוש¹⁰. נושא הפתיחה היה על-פירוב מכון לקשר את הדרוש עם עניין מענייני דיומא, הוזה אומר עם פרשת השבוע, ולפיכך נסב הוא בדרך כלל על מספר פסוקים מתוכה¹¹. נמצא שהקטע הדרשני הראשון שלפנינו אינו אלא הפתיחה של הדרוש כולו או בלשונו של ר"ש אוזידה: נושא הדרוש.

ב. בסיומה של היחידה העניינית השניה (דף מז, ע"א—מ"ט, ע"ב) מוצאים אנו את הציון: "...הדרש שדרשתי אני וכו'"¹². ציון זה, הוא ללא ספק משל ר"ש אוזידה ומדבר על דרוש אחד.

היוצא מדברינו אלה הוא כי דרוש אחד לפנינו, שמשוועלה על הכתב, הושמטו מתוכו חוטי הקשר בין חלקיו השונים. נושאו של הדרוש סובב סביב שני פסוקים מפרשת

8 ניתן לשער כי החזרות הנשנות על אותם פסוקים בראשיתו של הדרוש המכוונות לרמז על המשמעויות השונות המוענקות להם בפירושים הדרשניים שבהמשך, הושמעו על-ידי ר"ש אוזידה בהטעמות שונות, שהיה בהן כדי להמחיש בדרך ריטורית את המשמעויות השונות. אף בהמשכם של הדברים דומה שניתן לחוש היטב את קצבו של הדבור הריטורי.

9 ראה להלן בנספח.

10 כוונתי לדרוש שדרש ר"ש אוזידה על אמו עם תום שנה למותה, והוא מצינו כ"דרוש שדרשתי על אמי תנצב"ה", דף עט, ע"א. שם מתחיל הנושא, הכולל פירושים שונים על פסוק מפרשת ניצבים, והוא מגיע לסיומו בדף עט, ע"ב בציון "תם תם הנושא"; מיד לאחר מכן פותח גוף הדרוש, המתייחס אף הוא לפרשת ניצבים, במלים: "ובענין הפרשה בעצמה...". הדרוש מופסק באמצעו בדף פ, ע"ב (בדף פא, ע"א מתחיל דרוש על פרשת לך-לך וצורת הכתיבה משתנה), ולפיכך אין בידינו לדעת כיצד נסתיים. אך ניתן להניח כי בסיומו עסק ר"ש אוזידה בהעלאת קוים לדמותה של אמו.

11 בקובץ שלנו פזורים קטעים דרשניים רבים שר"ש אוזידה מצינם בכינוי "נושא", ורובם ככולם הם בעלי-אופי דומה. ראה למשל "הנושא מפ' שופטים...". נט, ע"א; "נושא לך ימין ושמאל יגידו לך...". ס, ע"א; "נושא אם שנות' ברק חרבי...". עח, ע"א, ובייחוד סידרת הנושאים להודמנויות ואירועים שונים בדפים קפו, ע"א—קפת, ע"א. מספר הפסוקים אינו קבוע ומשתנה בכל נושא ונושא, אך בדרך כלל אינו עולה על שלושה. כל הנושאים המפורטים כאן שימשו ככל הנראה פתיחות לדרושים.

12 ראה להלן עמ' 40.

דברים¹³, ואין לו איפוא כל קשר לפרשת בלק כפי שיכול שיסתבר מן הכותרת¹⁴. גופו של הדרוש הוא פירוש מפורט של מזמור פ' בתהלים — תחילה על דרך הפשט (וליתר דיוק, מה שר"ש אוזידה סבר כי הוא דרך הפשט), ובסיום על דרך הרמז למאורע האקטואלי — מות האר"י. יש להניח, כי גם הקטע הפרשני על אבות הוא חלק מגופו של הדרוש, אם כי בצורתו הנוכחית אין בו כל רמז לעניינו המרכזי¹⁵.

אם נתייחס איפוא לדרוש שלנו כאל יחידה אחת, הרי מקומו בקובץ שלפנינו (בין דרוש ארוך על פרשת בלק שלפניו¹⁶ לבין קטע פרשני על הפטרת נחמו שלאחריו¹⁷) הוא מאלף. דומה שלפנינו אחד המקרים שבו ניתן להצביע על חטיבת עניינים בקובץ, חטיבה הסדורה בסדר כרונולוגי לפי פרשיות התורה; שהרי הדרוש שלנו נושא לקוח, כאמור, מפרשת דברים, הנקראת בשבת "חזון", ובא כאן אחר פרשת בלק¹⁸. לסדר זה יש חשיבות רבה לקביעת מועד השמעתו של הדרוש. ידוע לנו כי האר"י נפטר בה' באב של"ב¹⁹, שחל באותה שנה ביום ג' בשבוע, דהיינו שלושה ימים לפני שבת "חזון". אם נוסיף גם את הרמז הברור המובא בראשיתו של הדרוש, שקהל הנאספים לשמוע אותו בא לגמול חסד עם הצדיק המת²⁰, לא נוכל שלא להסיק כי הדרוש הוא הספד על מות האר"י²¹. הספד זה הושמע ביום מותו של האר"י, או באחד מימי השבוע שלאחריו, ומכל מקום לפני שבת "נחמו". הוזה אומר, הדרוש הושמע באחד הימים שבין ה' באב לט"ז

13 ראה להלן עמ' 34 שורות 1–4 ובהערות 3–5.

14 כותרת זו שבראש דף מה, ע"א אינה אלא פירוש העניינים באותו עמוד, שכן בחלקו העליון מצוי סיומו של הדרוש על פרשת בלק ולאחריו מתחיל הדרוש שלנו שנושא הוא מפרשת דברים. ומעין זו ר' למשל בראש ע"ב של אותו דף, שם אנו מוצאים כתוב: "נושא ואבות", ובאותו עמוד מצוי סיומו של הנושא הנ"ל ותחילתו של קטע פרשני על אבות. נמצא שלדרוש שלנו אין כל קשר עם הדרוש על פרשת בלק, מלבד הסמיכות, ועל-כך ראה עוד להלן.

15 זאת הסיבה העיקרית לכך שלא ראינו צורך להביאו כחלק מן הדרוש להלן, מה גם שהוא מצוי ב"מדרש שמואל", וראה לעיל הערה 7. מן הראוי לציין כי גם הפירוש המפורט על דרך הפשט (כנ"ל) של מזמור פ' בתהלים שולב ע"י ר"ש אוזידה בפירושו לאבות. ראה מדרש שמואל, כנ"ל, דף פג, ע"ב — פד, ע"ב. בשלבו את הפירוש הזה בספרו דאג ר"ש אוזידה להוציא מתוכו כל רמז למקורו. וראה להלן הערות 31, 37, 66, 70 לטכסט של הדרוש.

16 ראה דפים מא, ע"א — מה, ע"א.

17 ראה דף מט ע"ב.

18 אין לתמוה על חסרונן של פרשיות פנחס, מטות ומסעי בסדר הדרושים שלפנינו. דילוגים כמו אלה מצויים הרבה בקובץ שלנו, וראה דוגמאות לכך להלן בנספח בהערה 10. אם נכון הדבר כי הדרושים שלפנינו הם משנת של"ב, כפי שיוברר להלן, הרי הפרידו בין פרשת בלק לפרשת דברים רק שתי שבתות, לפי שפרשות מטות ומסעי היו מחוברות, והסדר הכרונולוגי היה איפוא כדלהלן: שבת פרשת בלק חלה באותה שנה ב"ז בתמוז, שבת פרשת פנחס בכ"ד בו, שבת פרשת מטות ומסעי בב' באב, ואילו שבת חזון — בט' באב. מן הראוי לציין שדרוש על פרשת פנחס מצוי בקובץ שלנו בהמשך בדף נב, ע"ב ומיד לאחריו פירוש מגילת איכה מדף נג, ע"א ואילך.

19 ראה ספר החזיונות, כנ"ל, עמ' נ"ו.

20 ראה להלן עמ' 34 שורה 13 וכן הערה 13 שם.

21 ידידי יוסף הקר הסב את תשומת לבי לכך, שכה"י שלנו מתואר בקטלוג של A. Katsh על כתיבה היד העבריים בברית המועצות, ח"א, ניו יורק 1957, עמ' 5. תיאורו של כץ, המסתמך ככל הנראה על תיאורו של שניאור זק"ש בקטלוג "בית יוסף", לוקה בחסר וביתר והקורא יוכל לעמוד על כך ע"י השוואת תיאורו לדברינו (בנספח להלן). אולם בנוגע לדרוש שלנו מציין כץ בסוגריים ובסימן שאלה, כי הוא הספד, ובהשערותיו זו קלע לאמת.

בו (שבת "נחמו") בשנת של"ב²², ודרוש זה הוא איפוא המקור ההיסטורי הקדום ביותר שהגיע עד כה לידינו, אשר בו באים לידי ביטוי התגובה למותו של האר"י והערכת אישיותו.

ג

לאחר שקבענו כי הדרוש שלנו הוא המקור הקדום ביותר המתייחס אל מותו של האר"י ולדמותו, נשאלת מאלה השאלה: מה מלמדנו מקור זה?

עד שאנו באים לברר שאלה זו כדאי להעיר, כי דרוש זה מעוגן במציאות ההיסטורית של זמנו ומקומו. תאור מצבה העגום של צפת באותה תקופה משווה לדרוש אופי של עדות אותנטית. לפי התיאור כאן היה מצבה הכלכלי של צפת בתקופה האמורה מעורער לחלוטין. ר"ש אוזידה מדבר על מיעוט המסחר בעיר ועל אבטלה כמעט מוחלטת²³; בחלקו השני של הדרוש מצויים רמזים ברורים למדי לבצורת, החוררת ונשנית, ככל הנראה, מדי שנה²⁴, ואף רמזים למצב יחסים מעורער עם הגויים השכנים²⁵. אם נוסיף על אלה אף את הטרוניה, העולה ובוקעת מדבריו, על כובד המיסים והארנוניות שמלכות ישמעאל מטילה על ישראל — טרוניה שאינה חדשה אצל ר"ש אוזידה²⁶, תהיה התמונה העגומה שלימה. דומה שתמונה זו מהווה עדות נאמנה על ראשיתה של אותה שרשרת של פגעים אשר הביאה בסופו של דבר לשקיעתה של צפת²⁷. רקע עגום זה נתן רק יתר תוקף להרגשת המועקה והצער המוצאת ביטוי בדרוש זה נוכח מותו של האר"י. מות זה נראה לו לר"ש אוזידה כצרה אשר גדשה את סאת הצרות של ישראל²⁸.

מידת ריאליזם וחותרם של אותנטיות טבעיים אף בתיאור דמותו של האר"י. הדבר בולט בעיקר בעובדה, שמשבא ר"ש אוזידה להספיד את האר"י המת, ראה צורך להבחין הבחנה ברורה בין כלל המקשיבים להספדו לבין חביריו תלמידי האר"י. יש בהבחנה זו משום הודאת בעל־דין כי לא הרי התמונה שציירו לעצמם אנשי צפת מן האר"י כהרי התמונה שנקבעה בלבם של תלמידיו. וראיה לכך: ר"ש אוזידה רואה לציין לטובה את

22 מצד אחר מצויה בדרוש שלנו ראיה לכך, שהושמע קודם לשנת של"ה. בסימו של הדרוש נותן ר"ש אחידה ביטוי למשאלה ולתקווה, שהיתה כנראה משותפת לו ולשאר תלמידיו של האר"י, להתגלות ממלא־מקומו של הרב הנפטר. נוסח המשאלה הוא סתמי למדי בכל הנוגע למיהותו של ממלא־מקום זה. כידוע, באה משאלה זו לידי מימוש בב' באב שנת של"ה, עת נערך ונחתם שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י (עליו חתום גם ר"ש אוזידה), שבעיקרו הוא בבחינת הכרה רשמית ברח"ו כממלא מקומו של האר"י.

23 ראה להלן עמ' 34 שורות 8—12.

24 ראה להלן עמ' 36 שורות 12—13.

25 ראה שם שורות 19—24.

26 ראה להלן עמ' 38 שורות 61—70, והשווה לדבריו על עומס המיסים והארנוניות בא"י בכלל ובירושלים בפרט, לחם דמעה, ויגציאה ש"ס, ג ע"א.

27 בעניין זה עסקו רבים, וראה למשל: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 236—238; א' הד, תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה ה"ט, ירושלים — מחקרי ארץ ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' קכ"ח—קל"ה; ש' אביצור, צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה"ט, ספונות ו (תשכ"ב), עמ' סז—סט, ועוד.

28 רמז לכך יש בדבריו: "כי מלבד הצרות שיש להם מאומות העולם אתה מביא עליהם עוד צרות כמו שראינו בזאת השעה בעונות...". ראה להלן עמ' 39, שורות 81—82, והערה 70.

קהל שומעיו על כי אין הם מתעצלים בהספדו של אותו צדיק, אף כי הדבר אינו כרוך בהספד־ממון או בטרחה כלשהי²⁹. ספק רב אם ר"ש אוזידה היה נזקק לסגנון זה אילו האר"י היה מוחזק בעיני כל אנשי־צפת למה שהוחזק בעיני תלמידיו ויוצרי האגדה הלוריאנית. מאידך גיסא פונה הוא אל חבריו — תלמידי האר"י — ונותן ביטוי לתמיהתו־תמיהתם על מות רבם: "כוונתי וכי הרב שלכם שהוא החכם ע"ה, שהיה רב שלכם שבת בחר הוזה, בתמיהה, וכי רב כמו זה היה ראוי שישב בחר הוזה, ח"ו, כי מן הראוי היה שלא ימות"³⁰. דומה כי ניתן להבחין כאן בבירור, שלדעת ר"ש אוזידה אין בתמיהה זו חלק למי שלא היה תלמידו של האר"י ולמי שלא הכירו מקרוב. פישרה של תמיהה זאת אינו מתגלה כאן, לפי שתלמידי האר"י דיים גם ברמז, ואילו שאר אנשי צפת צריכים עוד הכנה לפני שיובהר להם העניין.

לצורך הכנה זאת בא הפירוש המפורט של מזמור פ בתהלים, פירוש העוסק בנושא הגלות והגאולה, ובו ניכר יפה חותמה של אמנות הדרוש של ר"ש אוזידה³¹. בעיקרו מכון הפירוש הוזה להמחיש את העובדה כי כוס הייסורים והצרות של ישראל בגלותם נתמלאה, ואף עלתה על גדותיה. כדרך חכמים אחרים לפניו סבור אף ר"ש אוזידה שמצב זה הוא אחד הסימנים המובהקים להתקרבותו של העידן המשיחי. מכאן אף ראייה לכורח ביאת הגאולה, כדרך שנתרחשו המאורעות בגלות מצרים ויציאת מצרים³². בבוא ר"ש אוזידה לדון בגאולה, מתמקד פירושו בעיקר במשיח: "...ובן אדם אמצת לך הוא המשיח בן דוד, אמצת לך, שהב"ה מחזק ומאמץ למשיח בן דוד כדי שיעשה נסים ונפלאות וילחם עם האומות"³³. מובן מאליו, שהוא אינו פוסח אף על סימני ההיכר המובהקים של העידן המשיחי. למעשה הוא מסיים את פירושו באחד מתווי ההיכר של העידן המשיחי — הקשר המחודש בין ישראל לאלהיו אשר שוב איננו נזקק יותר לתפילה³⁴.

מטרת הפירוש הוזה היא לשמש כעין פרספקטיבה היסטורית והיסטוריוסופית כאחת, אשר באמצעותה מבקש ר"ש אוזידה להאיר את דמותו של האר"י ואת משמעות חייו ומותו לבני־דורו. אין זה איפוא מקרה שפסוקי המפתח של מזמור פ בתהלים, שנתפרשו

29 ראה להלן עמ' 34 שורות 13—15 ובהערה 13.

30 ראה שם, שורות 18—20 ובהערה 16.

31 אציין כאן עניין אחד — עניין התפילה — שיש בו כדי להדגים את דרכו של ר"ש אוזידה בהמחשת נושא הגלות והגאולה. יושם לב שעניין זה משמש כעין מוטיב־לוחאי לנושא הראשי. הפירוש פותח בעניין התפילה שאינה זוכה לאזון קשבת, ובכך מובלט מיד מצבו הנואש של ישראל בגלות. מוטיב זה עולה אף באמצעו של הפירוש באופן הממחיש ביתר שאת את צרת הגלות. כי הפעם מדובר בתפילה המתקבלת למעלה, אלא שהדבר מלווה בהסברים של שונא־ישראל, הקובעים בוודאות כי תפלתם של ישראל נתקבלה רק משום שהם כקופים לפני הקב"ה (ראה להלן עמ' 36, שורות 19—24). בסיומו של הפירוש מובלט חוסר הצורך בתפילה (ראה עמ' 39, שורות 85—90).

32 ניתן לראות את מבנהו של הדרוש כסומך בעיקרו על ההקבלה בין גלות מצרים ויציאת מצרים לבין הגלות הנוכחית והגאולה העתידה. תודילה בא תיאור הגלות והגאולה הראשונות (ראה להלן עמ' 37—39, שורות 31—60), ולאחריו בא תיאור הגלות והגאולה האחרונות — עמ' 38—39, שורות 60—89.

33 ראה להלן עמ' 38 שורות 77—79, וראה עוד שם שורות 83—84.

34 ראה עמ' 39, שורות 85—89, וראה מ"ש לעיל בהערה 31.

זה עתה כמתכוונים לכלל ישראל ולמשיחו, שבים ומתפרשים בסיום הדרוש כמרמזים לחייו של האר"י ולדמותו.³⁵ עתה, על רקע הפירוש הנזכר, מרשה לעצמו ר"ש אוזידה להפליג יותר בתיאור דמותו של האר"י. אולם, אף שכוונת דבריו היא לעשות נפשות לדמותו האידאלית והנערצת של האר"י, ניתן לחוש בניסוחם מידה לא מבוטלת של איפוק וזהירות. הדבר בולט בעיקר בתיאור חכמתו של האר"י. בניגוד בולט לאגדה המאוחרת ולעדויותיו של ר' חיים ויטאל, מתוארת כאן חכמתו של האר"י ביחוד בתחום מקצועותיה השונים של התורה.³⁶ אין כאן זכר לכל אותן חכמות וסגולות על-אנושיות שהאגדה העתירה על האר"י. מה שמודגש כאן במיוחד הוא ששום שער משערי התורה, ובפרט שער סתרי-התורה, לא היה נעול בפניו.³⁷ — עובדה שיש בה כדי להסביר מדוע נתלקטו סביבו חבורות של חכמים.³⁸ ברם ר"ש אוזידה אינו מסתפק בכך, אלא הוא רואה צורך להוסיף ולהטעים באוני שומעיו: "וא"ת שאותם שהיו הולכים ללמוד ממנו לא היו כי אם מקטני העיר, לז"א 'כסו הרים צילה'... והכוונה כי גדולי העיר היו יושבים תחת צילו...".³⁹ הצורך להטעים את העובדה הזאת הוא מאלף; שכן, לא מן הנמנע שיש בדברים אלה של ר"ש אוזידה הד לויכוח עם טענה שהיו לה אולי מהלכים בקרב אנשי צפת, לאמור: רוסמו של האר"י לא ניכר במיוחד בין חכמי העיר הגדולים.⁴⁰ על רקע זה יש להבין את מגמתו של ר"ש אוזידה להעמיד את האר"י מעל יתר חכמי צפת ואת ביטוייה הזהיר של מגמה זו. גם ברמזיו לתקוות וציפיות משיחיות שנקשרו בדמותו של האר"י ניכרת זהירות רבה. יושם לב שבנידון זה נוקט הוא לשון רבים וכוונתו, כפי הנראה, לתלמידי האר"י, שבשמים הוא אומר: "והיינו חושבים כי זה החכם יהיה חי וקיים עד ביאת משיחנו ויארין ימים על היותו כ"כ חסיד גדול אשר לא נמצא כמוהו... כי היינו חושבים ש'תגרש גויים' שהוא זמן ביאת משיחנו, ו'תטעה' כי עדין באותו הזמן יהיה נטועה זאת הגפן בזה העולם".⁴¹ אפשר שר"ש אוזידה וחבריו היו חושבים אף יותר ממה שהוא מוכן לומר כאן, וסימן לכך מצוי בסיומו של הדרוש. בדבריו שם על ממלא-מקומו של האר"י, שכולם מצפים לו, הוא מביא את הפסוק הרומז עליו: "ופקוד על בן אמצת לך" — פסוק שהתפרש לפני-כן כמכוון אל המשיח. יש להניח שאם לגבי ממלא-המקום היו צפיות כמו אלו, לגבי הרב והמורה — על אחת כמה וכמה. אף-על-פי-כן נוקט הוא לשון זהירה וממשיך את התקוות והצפיות המשיחיות על תקופתו של האר"י ולא דווקא עליו אישית. מכל-מקום הצפיות המשיחיות שהיו קשורות באופן זה או אחר בדמותו של האר"י מסבירות עתה

35 מן הראוי להעיר כי גם במהלך פירושו של המזמור ראה ר"ש אוזידה להזכיר לשומעיו את העניין המרכזי הזה של דרושו, ולקשר על-ידי זה בינו לבין נושאו העיקרי של הפירוש. וראה לעיל בפנים ובהערה 28.

36 ראה להלן עמ' 39 שורות 93–95.

37 ראה שם, שורות 101–103.

38 ראה שם, שורות 103–106.

39 שם, שם.

40 לטענה כמו זו היה, כידוע, על מה לסמוך; למשל דוגמתו של ר' יוסף קארו, שאף האגדה הלוריאנית ניסתה לפרש באופנים שונים את ריחוקו מחוגו של האר"י. ראה, למשל, תעלומות חכמה, כנ"ל, מז, ע"א.

41 להלן עמ' 39, שורות 95–98.

את התמיהה על מותו, תמיהה שהובעה בחלקו הראשון של הדרוש. אולם במידה שיש בהן כדי להסביר את התמיהה, בה במידה מסבירות הן את התשובה עליה. הצפיות המשיחיות שנקשרו לדמותו של האר"י לא סמכו, לפי תיאורו של ר"ש אוזידה כאן, על סגולות על-אנושיות שנתגלו בו. הן סמכו בעיקר על חכמתו הרבה, על חסידותו ("על היותו כ"כ חסיד גדול אשר לא נמצא כמוהו") ועל השפעתו הגדולה על הרבים לבל יחטאו ויחזרו בתשובה.⁴² הוא היה בבחינת צדיק הדור שגדר את פרצותיו.⁴³ ושוב, שלא כמו האגדה המאוחרת והעדויות של ר' חיים ויטאל, אשר ביקשו להסביר את מותו של האר"י בחטא גילוי הסודות למעלה מן המותר,⁴⁴ מוסבר כאן מותו בעיקר כתוצאה מחטאי הדור. מותו של האר"י מכון היה להכניע ולהדביר את הדור, והאבדה היא של הדור ויש לראותה כחורבן בית המקדש.⁴⁵ דברים אלה מחלקו הראשון של הדרוש, מקבלים את מלוא משמעותם בסיומו, כאשר מותו של הצדיק והחסיד מתגלה כמותו של מי שנקשרו בדמותו ובחייו ציפיות משיחיות.⁴⁶ אין ספק שר"ש אוזידה ביקש להשפיע על כלל שומעיו שיראו את דמותו של האר"י כפי שתוארה על-ידו; והדברים אמורים בייחוד כלפי הציפיות המשיחיות שנקשרו בדמותו. ברם נראה, כי העניין החשוב שהוא ביקש להדגיש בקשר לכך הוא, שמותו של מי שנקשרו בו ציפיות משיחיות, אין בו עדיין כדי להפקיע את האמונה הבסיסית באופיה המשיחי של התקופה. נמצא, שהדרוש שלנו מעיד על הסיטואציה ההיסטורית, שבה שימש דווקא מותו של האר"י עילה להתוצאתן של התקוות והציפיות המשיחיות, שחוגו היה חדור בהן, אל רשות הרבים. הוא מעיד גם על כך, שהאמונה באופיה המשיחי של התקופה, בה חי האר"י, לא פסה מליבם של תלמידיו בעקבות מותו. אמונה חזקה זו, הקשורה אולי בציפיות שתלו בשנת של"ה⁴⁷, מהווה יסוד לבטחון של ר"ש אוזידה כי ממלא מקומו של האר"י נמצא כבר בעולם, ואין הוא צריך אלא להתגלות.

בטחון זה הבא לידי ביטוי בסיומו של הדרוש מעיד על כך, שסמוך לאחר מותו של האר"י מוכנים היו תלמידיו לקבל על עצמם רב ומנהיג, שימלא את מקומו, ולהעביר אליו את כל היעודים, התקוות והציפיות שקשרו עד כה ברבם המת. הכנה נפשית זאת הניבה פירות, כידוע, בצורת שטר ההתקשרות שנערך בשנת של"ה והכיר ברח"ו כממלא מקומו של האר"י.

*

כללו של דבר, הספדו של ר"ש אוזידה על רבו מתאר את האר"י כדמות של חכם גדול בכל מקצועות התורה ובייחוד בתחום הסוד. כמו-כן מתואר הוא כדמות של חסיד גדול

42 ראה להלן עמ' 40, שורות 112–114.

43 ראויה לציון השקפתו של ר"ש אוזידה שגם לאחר מותו יכול האר"י לגדור את פרצות הדור, בתנאי שבני הדור יעמידו את דמותו כנגד עיניהם וילכו לאורה. ראה להלן עמ' 35, שורות 26–31.

44 ראה תעלומות חכמה, כנ"ל, דף מה, ע"ב; תולדות האר"י, כנ"ל, עמ' 200–201.

45 ראה להלן עמ' 35, שורות 25–26.

46 יש כאן משום אישור להשערת ד' תמר, כי כוונת דברי ר"ש אוזידה בספרו "לחם דמעה" על הצדיק שהוא משיח ה' הנאסף מפני רעת הדור, אינה אלא לאר"י, ר' האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף, בספרו הנ"ל, עמ' 119–120.

47 וראה ד' תמר, שם, עמ' 117–118.

וצדיק־הדור, שהיתה לו השפעה מוסרית־דתית רבה על סביבתו ובמיוחד על תלמידיו. השפעתו עליהם הגיעה למדריגה כזו, שתלו בו ובתקופת־חייו את ציפיותיהם ותקוותיהם המשיחיות. אלו הם הקוים העיקריים בדמותו של האר"י, כפי שהם עולים מן התיאור כולו⁴⁸, וסמי מכאן כל אותם ניסים ונפלאות, סגולות וגילויים על־טבעיים, שהאגדה השפיעה בשפע רב כל־כך על האר"י.

תיאור זה העולה מדברי תלמידו של האר"י בפני הציבור הרחב שבקרבו הוא התהלך בעודו בחיים, מניח מקום לשתי השערות אפשריות.

אפשרות אחת היא, שאין התיאור הזה אלא ביטוי שלם להשקפתו של ר"ש אוזידה על רבו וליחסו אליו. הוא מעיד על הערצתו הרבה את האר"י ואף על שאיפתו להאדיר את שמו, אך כל זה בתחומיה של הראיה הריאליסטית. כך ראה ר"ש אוזידה את רבו בחייו ולראיה זו נשאר נאמן אף משבא להספידו. אם אמנם כאלה היו פני הדברים, כי אז ניתן לקבוע, שר"ש אוזידה לא נמנה על אותו חוג של תלמידים, אשר ממנו ובו צמחה ועלתה המסורת־האגדית על אישיותו של האר"י. דומה שניתן אף למצוא אישור לכך בכתביו של ר"ש אוזידה. עובדה היא שלא זו בלבד שאין בהם כל רמז לקבלת האר"י, אלא מחברם אף נמנע מלרמוז בהם לכך שהיה תלמידו⁴⁹. בשלושת ספריו, שעלו על מכבש הדפוס, מוזכר האר"י פעם אחת בלבד⁵⁰, ואף זו בצורה שאין בה כדי ללמד דבר על מהות הקשרים שביניהם⁵¹. מורו ורבו המובהק, המוזכר והמצוטט על־ידו פעמים אין־ספור, אינו אלא ר' אלישע גאליקו⁵². העדות היחידה בכל כתביו על היותו תלמיד

48 ומן הראוי להעיר כאן, שמתולדותיו של האר"י מוזכרת בהספד זה עובדה אחת בלבד, עלייתו ממצרים לצפת.

49 מפליא הדבר, שאף האגדה הלוריאנית אינה מוצאת לנחוץ לציין במפורש, כי היה תלמיד האר"י. הוא מופיע כדמות פועלת בסיפור אחד בלבד, ולא מצינו בסיפור זה על נוסחיו השונים כל רמז לכך. עיין "תעלומות חכמה", כנ"ל, דף לט, ע"ב; מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, כנ"ל, עמ' 175—177.

50 ראה מדרש שמואל, ויגציאה של"ט, דף ד, ע"ב.
51 ברשימת האזכרות הראשונות של האר"י מביא מ' בניהו (בספרו הנ"ל, עמ' 361) מקום נוסף מכ"י גינצבורג שאנו דנים בו כאן. גם במקום זה אין למצוא כל רמז לטיבם של הקשרים בין ר"ש אוזידה והאר"י. יתירה מזו, ניתן היה אף להסיק ממנו כי ר"ש אוזידה כלל לא נמנה עם תלמידיו, שכן ההקשר הענייני שם כורך את מותם של האר"י והרמ"ק בהשקפה שתלמידי האר"י המובהקים יצאו חוצץ נגדה בחריפות רבה. וראה שם דברי בניהו בהערה 5. אין זה איפוא מקרה, שר"ש אוזידה ראה להשמיט דברים אלה מן הגוסס המודפס של דבריו.

52 ד' תמר כבר קבע כי בכל מקום שר"ש אוזידה מזכיר את רבו בכינוי "מורי" כוונתו אינה אלא לר' אלישע גאליקו. ראה בספרו הנ"ל, עמ' 119 ועמ' 152 הערה 41. ברם, מאחר שאין הוא מביא שם כל ראיה לקביעתו, הריני להעיר כאן, שההוכחה מצויה בביאורו של ר"ש אוזידה למגילת אסתר, כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, מס' 1613 (תצלומו במכון לתצלומי כתבי־היד, מס' 24267). בביאור זה מזכיר ר"ש אוזידה את מורו בשמו המפורש: "ומורי כמה"ר אלישע גאליקו תצב"ה", דף 5 ע"ב; "ומורי ורבי כמה"ר אלישע גאליקו זלה"ה", דף 8 ע"ב; וכן שם דף 17 ע"א, דף 33 ע"א, דף 34 ע"ב ועוד. בצד האזכרות הללו באות אף האזכרות הרגילות בציון "מורי" בלבד, וברור שכוונתן אינה אלא לר' אלישע גאליקו, לפי שהמובאות שלאחריהן נטולות מפירושו של זה לאסתר. וראה למשל הציטוט לאחר הדברים: "ומורי זלה"ה כתב...". דף 8 ע"א, ואת מקורו בפירוש אסתר לר' אלישע

האר"י מצויה בדרוש שלפנינו בלבד⁵³. עובדות אלו מעוררות תמיהה לאור עדות המפורשת של ר' חיים ויטאל, המונה את ר"ש אוזידה עם התלמידים מן הכת הראשונה⁵⁴. אולם בצירופן לדרוש שלנו ניתן להסביר בהנחה כי אף בקרב התלמידים מן הכת הראשונה לא היתה אחידות דעים בהערכת אישיותו של האר"י ולוא רק לאחר מותו. מבין ההשקפות השונות שהיו להן מהלכים בחוג זה מייצג ר"ש אוזידה, כמדומה, את הגישה האוביקטיבית יותר.

מצד שני אפשר להגות, שדרושו של ר"ש אוזידה אינו מכיל בעיקרו של דבר אלא מה שעשוי היה להתקבל על לב שומעיו. לפי גישה זו מועלית לפנינו דמותו של האר"י כדרך שנצטיירה בחייו בעיני אנשי צפת. ואפילו כך הם פני הדברים, לא מן הנמנע הוא שתיאור זה אינו הולם לחלוטין את תפיסתו של אותו ציבור; שכן הזהירות והאיפוק בכמה מן הניסוחים וציון הנאספים לטובה מצד ר"ש אוזידה, עליהם עמדנו לעיל, מרמזים על מרחק בין תפיסת הדורש לבין השקפת קהל שומעיו ביחס לדמותו של האר"י. לפי זה ברור, שתיאורו של ר"ש אוזידה אינו מגולל את תמונת האר"י כפי שנצטיירה בעיניו במלואה, אלא הוא בבחינת מגלה טפח ומכסה טפחיים. בטפח כוונתי בראש וראשונה לעניין המשיחי, שמתוך מגמה מוסרית מוכן היה ר"ש אוזידה לתת לו פומבי. מגמה זו באה לידי ביטוי בהדגשתו כי בעוון הדור מת הצדיק ובהטעמתו המיוחדת שלמרות הכל לא חלפה עדיין התקופה המשיחית, ועתידו של הדור תלוי במעשיו. יותר מזה לא היה מוכן לגלות וגור על עצמו שתיקה לגבי כל אותם דברים שניתן לגלותם לצנועים בלבד. אפשר שכסבור היה שאף במה שגילה עבר במידת מה את תחום המותר, ומכאן הזהירות והאיפוק שבכמה מניסוחיו.

קשה להכריע בין שתי האפשרויות שהועלו כאן. אולם דומה שברור הדבר, כי בשנת של"ב לא היה עדיין זכר לאגדת האר"י, ומכל מקום – לא ניתן לה ביטוי פומבי. יש איפוא בדרושו של ר"ש אוזידה כדי לחזק את הסברה, שהתקפותה של אגדת האר"י היתה תהליך ממושך והדרגתי. היא הגיעה ככל הנראה להבשלתה השלימה בתקופה מאוחרת, כאשר זכר דמותו הריאלית של האר"י הלך ופג ופינה את מקומו לדמיון ולאגדה.

גאליקו, ויניציאה שמ"ג, דף טז, ע"א; וכן הציטוט בדף 24 ע"ב ומקורו בפירוש הנזכר, שם דף כ, ע"ב; הציטוט בדף 45 ע"ב ומקורו שם, כה, ע"ב, ועוד הרבה מאוד.

53 לא זו בלבד שבו הוא מדבר על עצמו כעל אחד מתלמידי האר"י אלא שאף ראה לסיימו בציון: "הדרש שדרשתי אני שמואל אוזידה על מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא...". וכבר נדרש ג' שלום לציון זה כאל אחת הראיות המוכיחות שר"ש אוזידה היה תלמיד האר"י. ראה מאמרו "שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י", ציון ה (ת"ש), עמ' 145. ככל הנראה נטל ג' שלום את הציון הזה מתיאור כה"י בקטלוג "בית יוסף" ולא מן המקור עצמו, לפי שהוא קובע שהדרוש הוא על פרשת בלק. ור' לעיל עמ' 25 והע' 14 שם.

54 ראה שער הגילגולים, הקדמה לט, תל-אביב תשכ"ג, עמ' קעא; ספר תחזיונות, ירושלים תשי"ד, עמ' ריח.

ד. נספח

דרושי ר"ש אוזידה בב"י גינצבורג 1054

כה"י הנ"ל הוא קובץ גדול של דרושים ופירושים של ר' שמואל אוזידה. חשיבות רבה נודעת לקובץ זה בחקר כתביו, לפי שיש בו כדי להאיר באור חדש סוגיות שונות הכרוכות בבירור ביו-ביבליוגרפיה, ספרותי והיסטורי של יצירתו. אין זה מקומו של בירור נרחב כמו זה¹, ואסתפק כאן בהעלאת קוים מספר לתיאורו הכללי בלבד.

בתארו את התהוותו של "מדרש שמואל", אומר ר"ש אוזידה בין השאר, כי "...דברתי ועשיתי ויהיו הדברים האלה תמיד על לוח לבי צפונים טמונים בתוך אהלי, ומעולם לא הרימותי ידי מעטי שבטי ומשענתי מלכתוב על הספר בדיו כל דבור ודבור ככל היוצא מפיו, עד כי ברוב הימים מצאתי און לי וימצא כתוב אצלי פירוש כל המסכתא...".² דברים אלה מתייחסים אמנם לספרו על אבות בלבד, אבל כוחם יפה גם לגבי שאר ספריו הנדפסים.³ יוצא מדבריו כי את ביאוריו הדרשניים המשוקעים בכל ספריו היה בורר ומקבץ מתוך דרושיו, שהיה דורש מדי שבת בשבתו, ומתוך שיעוריו שהיה מלמד לתלמידיו בשיבתו.⁴

קובץ הדרושים והפירושים שלפנינו הוא ככל הנראה אחד מאוספי-רשימותיו מדרושי ומשיעוריו, אותן רשימות שהוא לא נלאה, כדבריו, מלהעלותן על הכתב. ברור איפוא, שבצורתו הנוכחית לא היה הקובץ הוזה מיועד לפירסום ולהדפסה. אולם, לא מן הנמנע הוא, שעבר כבר עריכה ראשונה תוך כוונה ברורה כי בבוא הזמן ישמש הוא מקור לחיבורים פרשניים שונים שהתכוון לחבר. הנחתנו זו סומכת בעיקר על העובדה, שמספרם של הדרושים השלמים בקובץ מועט ביותר. רוב רובו הוא אוסף של קטעים דרשניים, שהרושם המתקבל מהם הוא, שבמקורם, כלומר כאשר הושמעו בעל-פה, היו הם משולבים יחד בתוך דרושים ארוכים יותר; אך כשהועלו על הכתב הופרדו זה מזה לפי המקורות המתפרשים בהם. לצורך ההפרדה וההבחנה ביניהם אף הוכתרו בכותרות הבאות לציין אותם מקורות.⁵ הנה כי כן פוזרים בקובץ זה קטעים פרשניים רבים על מסכת אבות,

1 אני דן בהרחבה בכל השאלות הנוכחות בעבודת-דוקטור על ספרות הדרוש והמוסר בצפת במאה ה"ט, הנעשית בהדרכתו של פרופ' י' תשבי.

2 מדרש שמואל, כנ"ל, בהקדמה דף ב, ע"א.

3 ואכן דברים כיוצא באלה שהובאו כאן אנו מוצאים גם בהקדמתו ל"לחם דמעה" וגם בהקדמתו ל"אגרת שמואל".

4 וראה דבריו בנידון בהקדמות הנ"ל.

5 מאחר שאין בידינו לקפוץ בודאות אם כה"י שלפנינו הוא כתב-ידו של ר"ש אוזידה עצמו או של מעתיק, איננו יכולים לדעת בבירור מי קבע את הכותרות. אין להוציא מכלל אפשרות, שהקובץ כולו הוא העתקה, אולי אף מעשה-ידי של אחד מתלמידיו ר"ש אוזידה, אשר לפי הנחיותיו ערך אותו עריכה ראשונה וקבע גם את הכותרות לקטעים השונים. הדבר מסתבר לפי שכתב היד, עד כמה שניתן לשפוט לפי תצלומי, איננו בכתובה אחת. כך למשל משתנה הכתיבה בדף לג, ע"א, שבראשו אנו מוצאים אף רשום: "איוב מהרש"א". ברור שרשום זה לא בא מידו של אוזידה. במקום אחד (דף קמו ע"א) מוצאים אנו תוספת מאוחרת, שיש בה משום הסתייגות מפירושו של אוזידה. דוגמה לעריכה כמו זו שדובר עליה כאן, ניתן למצוא אף בדרוש שלנו, וראה לעיל הערות 14 ו-15.

שרובם ככולם שולבו בספר "מדרש שמואל"⁶. כאן הם מצויים במפוזר ללא כל סדר הנראה לעין, להוציא חטיבות ספורות שסדרן נקבע לפי סדר המשניות בהן⁷. באותו אופן פוזרים כאן גם קטעים פרשניים על פסוקים ופרקים מספרי אמ"ת⁸, מן המגילות⁹, וכמובן – מפרשיות התורה¹⁰. קיטוען של הדרשות לקטעים פרשניים ודרשניים נפרדים זה מזה, המתייחסים למקורות שונים הביא בהכרח לשמיטת חוטי הקשר האסוציאטיביים, ששימשו שלד לבניין הדרשני. עם השמטתם של חוטי הקשר האלה ממילא נעלמו מעינינו גורמי הסמיכות של רבים מן הקטעים שבקובץ, אם כי נותרו עוד חטיבות מסויימות, שסימני סדר כרונולוגי או ענייני ניכרים בהן היטב¹¹.

6 דוגמאות לכך ראה מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, כנ"ל, עמ' 361–362, וכן בהע' 7 לעיל ולהלן.

7 חטיבה שלימה כמו זו, המפרשת את שש המשניות הראשונות של אבות פ"ו, מצויה כאן בדפים יז, ע"א – כד, ע"א. כל החטיבה הזאת שולבה בפירושן של משניות אלו ב"מדרש שמואל".

8 מצויים כאן במפוזר, ולעיתים אף בצורת חטיבות שלימות, פירושים על איוב, וראה למשל: דפים כה, ע"א – לא, ע"א; לג, ע"א – מ, ע"ב; קו, ע"ב – קנב, ע"ב; קסז, ע"א – קסה, ע"ב ועוד. פירושים על משלי, וראה למשל: דף טז, ע"ב; דפים קמו, ע"א – קמט, ע"א; קנו, ע"ב – קנת, ע"א ועוד; ובמיוחד רבים הפירושים על מזמורי תהלים, המפוזרים בכל הקובץ, וראה למשל: דפים נב, ע"א – ע"ב; קכח, ע"א – קכט, ע"ב; קל, ע"ב – קלג, ע"א ועוד הרבה.

9 מפירוש רות מצויים כאן ביאורים על ששת הפסוקים הראשונים של המגילה בלבד, דפים טו, ע"ב – טז, ע"ב. הם שולבו בספר "אגרת שמואל". את פירוש איכה אנו מוצאים בדפים נג, ע"א – נו, ע"א; קנו, ע"א – קנו, ע"ב. וזהו בעיקרו פירושו של פרק א בלבד. רובו ככולו שולב בספר "לחם דמעה" בשינויי נוסח וסדר, אך יש גם דברים שלא שולבו שם, כגון פירושו על הפסוק הראשון בדף נג, ע"א. פירוש שיה"ש מראשיתו עד פרק ב פסוק 7 מצוי כאן בדפים קלה, ע"א – קלח, ע"א, ומאותו פסוק ועד פרק ג פסוק 4 – בדפים קלט, ע"א – קמ, ע"ב. רציפותו של הפירוש נקטעת עליידי פירוש מזמור קכד בתהלים בדף קלח, ע"א – ע"ב.

10 הדרושים הרבים על פרשיות התורה אף הם פוזרים בכל הקובץ, ולעיתים אינם צמודים לסדר הפרשיות בתורה. כך למשל פותח הקובץ בדרוש על פרשת תרומה, דפים א, ע"א – ב, ע"ב; לאחריו בא דרוש על פרשת בוא, דפים ה, ע"א – ו, ע"ב ומיד לאחריו דרוש על פרשת מצורע, דפים ח, ע"ב – יא, ע"א. לעומת זה יש שהסדר המקורי של פרשיות התורה נשמר בדרושים, וראה למשל דרוש על פרשת וישב, דפים פד, ע"א – פז, ע"א והמשכו בדף צא, ע"ב; לאחריו דרוש על פרשת ויגש, דף צב, ע"א – צד, ע"ב, ומיד לאחריו דרוש על פרשת ויחי, דפים צד, ע"ב – צז, ע"א; לאחריו דרוש על פרשת שמות, דפים צז, ע"ב – קא, ע"ב; פרשת בוא, דפים קד, ע"ב – קה, ע"א; פרשת יתרו, דפים קיג, ע"א – קיז, ע"א; פרשת תרומה, קכב, ע"ב – קכג, ע"ב וכו'. בין הדרושים הללו מצויים קטעים פרשניים רבים על אבות, תהלים ועוד. וראה עוד בהערה הבאה.

11 ראה בהערה הקודמת על חטיבת הדרושים לפרשיות התורה. חטיבה כמו זאת מהווה למשל הפירוש על מזמור קיט בתהלים, המקוטע על-ידי דרושים וקטעים פרשניים שונים, אך הצמידות לסדר הפסוקים נשמרת בכל זאת בהקפדה, וראה ראשיתו, דפים פז, ע"א – צא, ע"ב. המשכו בדפים צד, ע"ב – צז, ע"א, ושוב המשכו בדפים קא, ע"ב – קד, ע"א; המשכו בדפים קה, ע"א – קיג, ע"א וסימום בדפים קיז, ע"ב – קכב, ע"ב. יצוין כי אפשר שאין זה מקרה שחטיבה זו משולבת בחטיבת הדרושים על פרשיות התורה הנזכרת לעיל.

ה. נוסח ההספד

דף מ"ה ע"א: (בלק¹ ודרש על החכם החסיד העניו המקובל האלהי כמהר"ר יצחק לוריא נ"ע)² הנושא רב לכם שבת בהר הזה³. רב לכם שבת / בהר הזה. רב לכם שבת בהר הזה. רב לכם / שבת בהר הזה. ה' אלהים דבר אלינו בחורב⁴. בהר הזה פנו וסעו / לכם⁵. בהר הזה פנו וסעו לכם. בהר הזה פנו וסעו לכם⁶. הר האמורי / כוונת דברי כמ"ש⁷ רב לכם שבת בהר הזה, כי יש זמן רב שאתם יושבים פה / בהר הזה נגד השמש⁸, והוא צבור⁹. ועוד כי הפ"ם¹⁰ מתבטלים ממלאכתם, / ומן הראוי היה שלא אדבר, אבל חזרתי ואמרתי כי אין אתם מתבטלים / ממלאכתכם כלל, כי בעונות' הבטול מלאכה נעשה מאליו. כי ממיעוט / משא ומתן שיש בעיר עתה בעונות¹¹ אין לבעלי מלאכה מה לעשות. וזהו / שאמרתי פעם שניה רב לכם שבת וגו', כל' ששבת הוא מלשון ביטול, כדברי / רז"ל שבת ובשת ופגם¹², כל' כי יש הרבה לכם היושבים בהר הזה ביטול / מלאכה, שאין לכם מה לעשות ולעסוק במלאכה ממיעוט המשא / והמתן שיש בעיר, ולזה קמתי לדבר. ועוד כי יש הרבה שכר לכם במה / שאתם יושבים פה לגמול חסד עם זה הצדיק. וכמ"ש ז"ל כל המתעצל / וגו'¹³. וז"ש¹⁴ פעם שלישית רב לכם וכו' הכוונה כי יש לכם שכר הרבה על / שאתם יושבים בהר הזה. חזרתי ואמרתי רב לכם שבת בהר / הזה, כוונתי לדבר עם חבירי שהיינו יושבים עמו בהסגר¹⁵ ללמוד תורה / ממנו, וגם היה מדריך אותנו לעבודתו ית"ש, שהוא היה רב שלנו. ואמרתי / רב לכם וגו' כוונתי וכי הרב שלכם שהוא החכם ע"ה, שהיה רב / (מ"ה ע"ב) שלכם שבת בהר הזה, בתמיהה, וכי רב כמו זה היה ראוי שישב¹⁶ בהר הזה / ח"ו. כי מן הראוי היה שלא ימות. ה' אלהינו דבר אלינו בחורב, דבר מלשון ידבר / עמים

- 1 הכוונה כאן לפרשת בלק, שסיומו של הדרוש עליה מצוי בחלקו העליון של העמוד. וראה מ"ש בזה לעיל הערה 14.
- 2 המשפט המוסגר הוא הכותרת שבראש העמוד. וראה לעיל הערה הנ"ל.
- 3 דברים א, ו.
- 4 כנ"ל.
- 5 דברים א, ז. ר"ש אוזידה משלב כאן את סיום הפסוק הקודם עם ראשית הפסוק הזה.
- 6 צ"ל לכם.
- 7 כמו שנאמר.
- 8 על-פי במדבר כה, ד. ייתכן שנצטרפו לו כאן דרך אסוציאציה הפסוקים: "והוקע אותם לה' נגד השמש", שם, עם "ויקיעום בהר לפני ה'", שמואל ב, כא, ט.
- 9 האם כיוון לראשי הציבור?
- 10 הפועלים.
- 11 רוצה לומר: בעונותינו.
- 12 ראה כתובות לט ע"א.
- 13 "כל המתעצל בהספדו של חכם אינו מאריך ימים", שבת קה ע"ב.
- 14 וזהו שאמרתי.
- 15 מקום המיועד ללימוד, כעין ישיבה או בית מדרש.
- 16 לפי ההקשר הענייני משמשות כאן התיבות "שבת" ו"ישב" במשמעות של מיתה. לא מצאתי סימוכין לשימוש מעין זה.

תחתינו¹⁷, כל' כי נשמתו צרורה החיים¹⁸, ויותר טוב הוא לעצמו במה / שיושב
 שם משבת בעולם הזה, כי כבר קיים כל המצות, וכמ"ש בגמר' / על ר' בון שקיים
 בכ"ח שנים כל מה שקיים ר' עקיבה (!) בק"כ¹⁹, לא בא שום / אבידה כי אם לנו
 שאבדנו אותו, וז"ש אלהינו דבר אלינו, כל' הכניע אותנו / בחורב. אמרו ז"ל
 קשה מיתת הצדיקים לפני הב"ה כחרבן בית המקדש²⁰, / וזוה החרבן שהוא מיתת
 הצדיק הוזה ע"ה הכניע אותנו. חזרתי ואמרתי / בהר הזה פנו וסעו, ועתה בהר הזה
 פנו, כל' בכח השכל והדמיון / כאלו הוא נגד עיניכם ממש, וסעו לכם מחטאתכם
 כמו שהייתם עושי' / בחייו, וכמש' ויסע משה את בני ישראל וגו'²¹. חזרתי ואמרתי
 בהר הזה / פנו וסעו לכם, כוונתי בהר הזה שהוא החכם ע"ה פנו וסעו פנו / וראו
 כי בעונותינו הרבים מת, וסעו לכם מעונותיכם, וכי לעושי' / רצונו כך לעוברי
 רצונו ע"א כו"כ²². חזרתי פנו וסעו רב לכם שבת בהר / הזה, הנה אברהם אבינו
 ע"ה קראו לב"ה²³ ה"ר, כמש' בהר ה' יראה²⁴ / כנגד החרבן בית' א', ויצחק קראו
 שדה²⁵, וכל זה הוא לשון שממה, והוא / כנגד חרבן בית ב' וא', ויעקב קראו
 בית, אין זה כי אם בית אלי"ם²⁶ וז"ש רב / לכם שבת בהר הזה, חרב ושם, פנו
 וסעו לכם, כי היום אם בקולו / תשמעו²⁷ ותכף ובאו הר האמורי... ע"כ הגיעו
 כל סביבות הנושא".

ב

דף מ"ז ע"א: (תלים על החכם הנז')²⁹
 ה' אלים צבאות עד מתי עשנת בתפלת וגו'³⁰, (אלה הם / דברי האומה ישראלית
 מדברת עם הב"ה / ואומרת ה' אלי"ם צבאות עד מתי עשנת בתפילת עמך)³¹

- 17 תהלים מז, ד.
- 18 צ"ל צרורה בצרור החיים. על פי שמואל א, כה, כט. וראה להלן שורה 122.
- 19 לא מצינו את שמו של ר' עקיבא מוזכר במאמר זה. וראה ירושלמי ברכות פ"ב ה"ח; שיה"ש רבה ו, ג; קהלת רבה ה, פס' יא.
- 20 מאמר חז"ל כלשונו הוא: "שקולה מיתתו של צדיקים כשריפת בית אלהינו", ראש השנה, יח ע"ב.
- 21 שמות טו, כב.
- 22 על אחת כמה וכמה.
- 23 לבית המקדש.
- 24 בראשית כב, יד.
- 25 שם כד, סג.
- 26 שם כה, יז. וראה העניין כולו בפסחים פח ע"א.
- 27 תהלים צה, ז.
- 28 דברים א, ז, כבתחילת הדרוש. בואם של ישראל להר האמורי הוא רמז לגאולה. ייתכן שרמז זה שימש לו כמעבר לבירור נושא הגלות והגאולה בהמשכו של הדרוש.
- 29 זאת כותרת שבראש העמוד הוזה והעמודים הבאים.
- 30 תהלים פ, ה. מזמור זה מתפרש כאן לפי סדר פסוקיו, מן הפסוק הנזכר ועד פסוק יט. לפיכך לא ראיתי צורך לציין להלן את מספריהם, אך כדי להבדילם משאר הפסוקים המובאים בפירוש קבועים בין מרכאות כפולות.
- 31 הדברים המסוגרים כאן ולהלן נמחקו בכה"י עליידי העברת קו. ואכן מקומם לא יכירם בנוסח המודפס של הפירוש ב"מדרש שמואל", כנ"ל, דף פ"ג, ע"ב — פד, ע"א.

- הכוונה עד מתי / (יהיו כל תפילותינו בעיניך כעשן) ואינך מקבל תפילותינו להיותם / בעיניך כעשן לעינים. "האכלתם לחם דמעה ותשקמו בדמעות שלישי", / 5 הכוונה כי בעוונותינו הרבים עברו כ"כ³² צרות עלינו, כי כשהגשים לשות / הפת הן בוכות כ"כ ויורדים שם הדמעות והם לשים בדמעות הלחם / במקום מים, וז"ש "האכלתם לחם דמעה". וגם לא היו צריכים להטיל מלח / לתוך המים, אשר לשים בה הלחם, כמנהג, כי הדמעות הם מלוחות. / "ותשקמו בדמעות שלישי" ארו"ל כל חמרא דלא דרי על חד תלת³³ לא הוי / חמרא³⁴ וז"ש "ותשקמו בדמעות שלישי", 10 הכוונה שלישי יין, כי במקום מים / הצריכים להטיל לשלישי אחד היו מטילים דמעות. או יהיה הכוונה כי / (בצפת תוב"ב בכל שנה ושנה) צריכים לבכות ולהתענות על המים שירדו / לשדות ואח"כ לגשמים הצריכים לבורות שיחין ומערות, וז"ש ("עד מתי) / אלי"ם צבאות (עשנת בתפילת עמך", כי התפילה שאנו מתפללים בכל יום / ברכנו או ברך עלינו³⁵ היא כעשן בין עיניך ואינה מקובלת לפניך). "האכלתם / 15 לחם דמעה", הכוונה ע"י דמעה, "ותשקמו בדמעות", שהם בוכים ונופלים / דמעות מעיניהם, "שלישי", אמרו המפר' ז"ל שהוא לוג³⁶, והכוונה כי האכילה / והשתיה בא להם ע"י הדמעה. (ובהיות שגורה לצאת בעיר להתפלל על הגשמים ולא נענו בזה)³⁷ "תשימנו מדון לשכינינו לעג וקלס"³⁸ / וגו', הכוונה כי שכנינו הם הגויים³⁹ הם מריבים עמנו בהיותם אומרים / כי ה' קבל תפלותינו ולא תפילותם⁴⁰, "ואויבינו ילעגו לנו", הכוונה הם / לועגים על שכנינו ואומרים להם, אתם מריבים עם ישראל על שאתם / חושבים כי הב"ה קבל תפילתם, אדרבה (על היותם כקופים בעיניו, / ואינו רוצה שיעמדו לפניו להתפלל), ונותן תכף ומיד שאלתם כדי / שלא ישבו לפניו עוד בתפלה, כי אינו רוצה לראותם על היותם שנואים בעיניו. / 25 (מ"ז ע"ב): "ה' אלים צבאות השיבנו" וגו', הכוונה כי הב"ה אומר לישראל שובה ישאל⁴¹ ואשיבה / אתכם, וישראל אומרים השיבנו ונשובה⁴², וז"ש "אלי"ם צבאות השיבנו", תתחיל / אתה לסייע אותנו ונשוב אליך. "האר פניך", כלו' כי אין אנו רוצים כי אם / הארה בעלמא, ואח"כ "נושעה", אנו נשוב ונושעה. ולזה לא אמר והושיענו, / כי לא היו שואלים ממנו שיסייע להם לגמור כל התשובה, כי אם שיסייע / להם בתחילת התשובה, ואח"כ הם ישובו מעצמם. "גפן ממצרים / 30 כל-כך. 32 חסרה כאן התיבה: "מ"א", המצויה בנדפס, ראה "מדרש שמואל", דף פג, ע"ב. 33 שבת עז, ע"א. 34 ברכת-השנים שבתפילת שמונה עשרה. 35 כוונתו, כפי הגרסה, לכלי ולא דווקא למידה. ועיין בפירוש רש"י לפסוק האמור. 36 במדרש שמואל, שם, שם. המשפט המסוגר כאן הוא תוספת שבין השורות. "ובהיות שקודם יצאו קצת האומות להתפלל על הגשמים ולא נענו בזה". 37 עפ"י תהלים מד, יד. 38 בנוסח המודפס: "הם קצת מהאומות", מדרש שמואל, כנ"ל, פד ע"א. 39 עניין זה של קנאת הגויים בישראל על כי תפילתם מתקבלת מצוי בספרות-הדור והדורות הקודמים לאחידה. ראה למשל אבן גבאי, עבודת הקודש, חלק העבודה, פרק טו, למברג 1857, מו ע"א, ועיין במאמרו של י' הקר, ישראל בגויים בתיאורו של ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי, ציון לד (תשכ"ט), עמ' 65 בפנים ובהערה 131. 40 צ"ל ישראל. הושע יד, ב. 41 על-פי איכה ה, כא. 42

תסיע תגרש גויים" וגו', אמרו"ל ואת העם העביר ⁴³ יוסף מעיר לעיר לזכרון / שאין להם חלק בארץ, ולא הוצרך הכתוב לכתוב זאת כי אם להודיענו / שבחו של יוסף, שנתכוון להסיר החרפה מעל אחיו שלא יהיו קורין לאחיו / גולים ⁴⁴. וז"ש גר יהיה זרעך בארץ לא להם ⁴⁵, כי ראוי לשאול כי מן הראוי / שיאמר בארץ לא לו, שהוא לשון יחיד, כמו שנכנס בלשון יחיד: כי גר יהיה / זרעך, אלא הכוונה כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, כי אין הכוונה / בארץ לא להם, של ישראל, אלא שלא יהיה מן הגויים עצמם היושבים / שם, כי גם יהיו גולים ⁴⁶, ולזא' ⁴⁷ לא להם. ועם היות כי ישראל לא היה עיקר / ישיבתם במצרים כי לא ישבו שם כי אם מנין רדו ⁴⁸, ולא היה צריך להעביר / הגויים מעריהם ולגרשם, ואפי' הכי עם היות כי עיקר ישיבתם לא היה / במצרים, הב"ה חס על כבודם של ישראל והגלה אותם ⁴⁹, כדי להסיר / חרפת עמו ישראל. וא"כ ⁵⁰ למה באותו זמן היה חס הב"ה על כבודם / של ישראל, מה שאין כן עתה, כמו שיאמר למטה "למה פרצת גדריה" / וגו' ⁵¹. וז"ש "גפן ממצרים", כלו' עם היות שהם ישראל, שתסיע אותם / ממצרים להוליכם לא"י, ולא היה צריך לגרש ולהעביר הגויים מעריהם, / ואפ"ה ⁵² "תגרש גויים" מקודם, ואח"כ "ותטעיה" במצרים. "פנית לפניה", / כמו שראינו שנתן יוסף ליעקב מיטב הארץ ארץ גושן ⁵³, כי היה ראוי / יעקב לירד שם בשלשלות של ברזל ⁵⁴, ואפ"ה "פנית לפניה ותשרש / שרשיה", ובני ישראל פרו וישרצו ⁵⁵, אמרו ז"ל ששים בכרס אחד ⁵⁶. "ותמלא / (מ"ח ע"א): הארץ", כמ"ש ותמלא הארץ אותם ⁵⁷. "כסו הרים צילה", הכוונה כי פרו ורבו / כל כך, כי לא היה להם בתים לשבת, כי היה צריך כל אחד לעלות אהל / בהרים. וז"ש "כסו הרים צילה וענפיה ארוי אל", הכוונה כי אפשר לומר שהיה / כל אחד מאותם השישים הנולדים בכרס א' קטנים, ולא היו עצומים ובריאם, / לז"א ⁴⁷ "וענפיה", שהם הקטנים, "ארוי אל", היו בריאים וגדולים ועצומים כארוים. / ואמר "ארוי אל", הכוונה כי במעשה ה' אין לתמוה על היותם כ"כ בריאים / ועצומים וגדולים וגבורים, ולז"א "ארוי אל", כי אלו היו ארוי אל, ועל כן היו כ"כ / גדולים ועצומים. "תשלח

43 בראשית מז, כא.

44 חולין ס ע"ב. נוסח הדברים כאן כנוסח דברי רש"י על הפסוק הנזכר בבראשית.

45 בראשית טו, יג.

46 פירוש זה מוזכר בספרות הדור בשמו של האר"י, וראה מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, כנ"ל, עמ' 363 סי' 31 ועמ' 365 סי' 37.

47 ולזה אמר.

48 בראשית רבה, צא, ב. וראה המקבילות במהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1109 ועמ' 1122 בהערות.

49 את הגויים.

50 ואם כן.

51 ראה להלן שורות 60—61.

52 ואפילו הכי.

53 ראה בראשית מז, ו ויא.

54 ראה שבת פט ע"ב.

55 שמות א, ז.

56 חז"ל דברו על ששה בכרס אחד. ראה שמות רבה, א, ח, וכך תוקן ב"מדרש שמואל" פד, ע"א.

57 שמות, שם שם.

קציריה עד ים ואל נהר יונקתיה", הכוונה כי / זכו לנס של ים סוף לבד, ובניהם של אלו זכו ג"כ⁵⁸ לקריעת הירדן, וז"ש "תשלח / קציריה", שהם הגדולים, "עד ים", הכוונה לראות קריעת ים סוף, "ואל נהר / יונקתיה", שהוא נהר הירדן, שלחת יונקתיה, הם הקטנים, בניהם של אותם / שזכו לנס קריעת ים סוף. כל אלו הנסים והנפלאות עשית עמהם / במדבר, ועתה בזמן הזה "למה פרצת גדריה" של ישראל, והם יושבים בגלות, / "וארוה כל עוברי דרך", מלשון אריתי מורי עם בשמי⁵⁹, והכוונה כי כל אומות / העולם משתעבדים בישראל, ובכל יום קמים עליהם לכולותם, ואוכלים / ממונם של ישראל, וז"ש "וארוה" כמו הגפן, שכל העולם נכנסים לתוכה / ולוקטים ואוכלים, כך כל ישראל. "יכרסמנה חזיר מיער" מלשון כריתה, / והכוונה כי מלכות אדום הרשעה, שהיא אוכלת חזיר מיער, עושים / שמדות וגירושים והורגים את היהודים⁶⁰, וז"ש "יכרסמנה" שהוא כורת / נפשותיהם של ישראל והורגם. אבל מלכות ישמעאל אינם הורגים לישראל, / אבל הם תחת זה המלכות ונותנים מסים וארנוניות, וז"ש "ויוזי שדי", שהוא / עוף גדול⁶¹ כמו זה המלכות של ישמעאל⁶², שהוא מלכות גדול ורם, "ירענה", / הכוונה שהוא רועה בישראל ואוכל ממונם. "אלי"ם צבאות שוב / נא", וא"ת⁶³ איך אשוב שם בניכם במקום הטומאה, ואינכם עושים / רצוני, לזא' "הבט משמים וראה" ממקומך, "ופקוד גפן זאת" שהם ישראל. / (מ"ח ע"ב): או יאמר באופן אחר "אלי"ם צבאות שוב נא", וא"ת איך אשוב אליכם אם / אתם רשעים, לזא' "הבט משמים", הכוונה הבט אותם שיהיו מן השמים / שהיו רוחניים, שהם עזא ועזאל⁶⁴, ואעפ"י כן שהיו רוחניים הרעו מעשיהם, / כמ"ש ויקחו להם נשים⁶⁵, ובזה "ופקוד גפן זאת" ⁶⁶. "וכנה אשר נטעה / ימינך", הכוונה כי תפקוד ג"כ בית מקדשך, וז"ש "וכנה" מלשון מכון לשבתך / פעלת⁶⁷. "ובן אדם אמצת לך" ⁶⁸ הוא המשיח בן דוד, "אמצת לך", שהב"ה / מחזק ומאמץ למשיח בן דוד כדי שיעשה נסים ונפלאות וילחם עם / האומות. "שרופה באש כסוחה", הכוונה כי בעוונותינו הרבים האומה / הישראלית היא שרופה באש, כסוחה מן הגויים, כי עליך הורגנו כל היום⁶⁹ / ולא די זה,

58 גם כן.

59 שיר השירים ה, א.

60 מטעמי צנוורה שונה המשפט הזה בנוסח המודפס (מדרש שמואל, פד, ע"ב): "יכרסמנה חזיר מיער מלשון כריתה זה מלכות בבל ומדי אשר הרעו לנו".

61 ראה להלן הערה 79.

62 ויהיים של החזיר ושל יזו שדי עם אדום וישמעאל נמצא בספרות הפרשנית שלפני ר"ש אוזידה. וראה למשל אצל יואל ן' שועיב, גורא תהלות, שאלוניקי שכ"ט, קצא ע"ב; או בפירושו של ר' יוסף חיון לתהלים, שאלוניקי רפ"ב, קכב ע"ב.

63 ואם תאמר.

64 ראה פירוש רש"י ביומא סז ע"ב, ד"ה: עזא ועזאל.

65 בראשית ו, ב.

66 כל הפירוש האחרון הוצא מן הנוסח המודפס.

67 שמות טו, יז.

68 צ"ל "ובן אמצת לך", והתחלף לו לר"ש אוזידה פסוק זה עם הפסוק שלהלן. וראה להלן שורות 83–84.

69 תהלים מד, כג.

כי ג"כ "מגערות פניך יאבדו", כי מלבד הצרות שיש להם מאומות / העולם אתה מביא עליהם עוד צרות, כמו שראינו בזאת השעה / בעונות ⁷⁰. "תהי ירך על איש ימינך", הכוונה על משיחנו, כמ"ש נאום ה' / לאדוני שב לימיני ⁷¹, וזה נאמר על משיחנו, ועל "בן אמצת לך" ⁷² שהוא / המשיח, כמ"ש למעלה. ובאותו הזמן "ולא נסוג" אחר ליבנו, כמ"ש והסירותי / את לב האבן מקרבכם ⁷³. "תחיינו ובשמך נקרא", הכוונה כי אז באותו / הזמן לא יהיה צריך להתפלל, כי אם כשנזכור שמך לבד תחיינו. וכמ"ש ה' / הושיעה המלך יענינו ביום קוראינו ⁷⁴, הכוונה כי ביום קוראינו למלך המשיח / על איוו צרה הוא יענינו, ויאמר ה' הושיעה. ופסוק זה מסורס, כאילו / אמר המלך יענינו ביום קוראינו ה' הושיעה, כי לא יהיה צריך להתפלל / כי במה שיאמר ה' הושיעה די.

90 תם תם תם / והנה הפסוקים האלה מקוננים על החכם החסיד / ע"ה, שהיה יושב במצרים, וזהו שאמרתי "גפן / ממצרים תסיע", כי הבאת אותו ממצרים לצפת. והנה זה הצדיק ע"ה / נמשל לגפן, כי הגפן יוצאים ממנו מאכלים הרבה, והחסיד הזה ע"ה היה / נובע ממנו נחלי חכמה משנה ותלמוד, ספרא וספרי, סודות התורה / (מ"ט ע"א) חכמות נפלאות, והיינו חושבים כי זה החכם יהיה חי וקיים עד ביאת / משיחנו, ויאריר ימים על היותו כ"כ חסיד גדול אשר לא נמצא כמוהו. וז"ש / "תגרש גויים ותטעה", הכוונה כי היינו חושבים שתגרש גויים שהוא זמן ביאת / משיחנו, "ותטעה", כי עדין באותו הזמן יהיה נטועה זאת הגפן בזה העולם. / וראה ⁷⁵ לזה ש"פניה לפניה", הכוונה כי הכל היה פנוי לפניו, כי לכל חכם ורב / גדול שיהיה לפעמים כשמקשים לו איזה קושיא, או שואלים ממנו איוו שאלה, / לא ידע להשיב. וזה החכם ע"ה הכל היה פנוי לפניו, כי בכל חכמה וחכמה / שישאלו ממנו יש לו להשיב תשובות נכונות וישרות. "ותשרש שרשיה" שהם / סודות התורה, "ותמלא ארץ", כי כל המדינה היו הולכים ללמוד ממנו, וא"ת / שאותם שהיו הולכים ללמוד ממנו לא היו כי אם מקטני העיר, לז"א "כסו הרים / צילה", הרים הם חכמים גדולים, כמ"ש שמעו הרים ⁷⁶, והכוונה כי גדולי העיר היו / יושבים תחת צילו כי חכמתו היתה כ"כ נפלאה מסודות התורה, ולזה גדולי / העיר היו הולכים ללמוד ממנו. ולזה אמרתי "וענפיה ארזי אל", כי הענפים שלו / הם ארזי אל, כלו' שהשי"ת למדם. "תשלח קצירה עד ים ואל נהר יונקותיה", / הים היא עמוקה בתכלית אבל המים אינם מתוקים, והנהר אינו עמוק / אמנם המים מתוקים. למה שהיתה חכמתו עמוקה בתכלית אמר "תשלח / קצירה עד ים", ולמה שהיתה חכמתו נופת צופים אמר "ואל נהר יונקותיה" / שהם מתוקים. וא"כ "למה פרצת גדריה", ר"ל ⁷⁷ הגדרים

70 בנוסח המודפס: "כמו שראינו בכל יום ויום בעונות".

71 תהלים קי, א.

72 צ"ל "ובן אדם אמצת לך", וראה לעיל הערה 68.

73 צ"ל "מבשרכם", יחזקאל לו, כו (וכך הוא בנוסח המודפס).

74 תהלים כ, י.

75 וראה.

76 מיכה ו, ב.

77 רוצה לומר.

והסייגים אשר היה גודר / את הרבים מלחטוא לך, פרצת אותם ולא חפצת בהם. ועוד תועלת אחר / היה נמשך ממנו ש"ארוה" ולקטוה "כל עוברי דרך", ר"ל דרכה של תורה, כי רבים / השיב מעון. "יכרסמנה חזיר מיער וזיו שדי ירענה". 115 מלשון יכרס מינה כמו / שאמרו המפ' ⁷⁸, והכוונה כי הרשעים שהם חזיר מיער היו ממלאים כרסם / ממנו. "וזיו שדי", ר"ל כמו שארז"ל שהוא עוף שכל טעמי המאכלים יש בו זה / וזה ⁷⁹. ואפשר שז"ש "זיו" כי הזין האחת עם חצי היו"ד שהוא ה"א אומר יא / והזין האחרת עם חצי היוד הנשאר אומר וזה, וכוונתי כי החכמים שיש / (מ"ט ע"ב) בהם מזה ומזה, שיש להם חכמות רבות, "ירענה", היו רועים מחכם השלם ע"ה, / ולומדים תורה עמו ומעשים טובים ממנו. "אלי"ם שוב נא הבט משמיי"ם 120 וראה / ופקוד גפן" אין צריך אני לחלות פני ה' שיפקוד זאת, שהוא החכם ע"ה, כי / מה אני לחלות זה, כי כבר נפשו צרורה בצרור החיים עם הצדיקים. אלא / כוונתי שהשי"ת יביא גפן אחרת, כדי שגלמוד חכמה ומעשים טובים ממנו. "וכנה אשר נטעה ימינך", כי עד שלא הבאת שמשו של עלי זרחה שמשו של / שמואל ⁸⁰, 125 כמ"ש זורח השמש ובא השמש ⁸¹. וז"ש "ופקוד גפן זאת וכנה" וכו', שהוא / אותו הצדיק שכבר נולד בעולם, כמ"ש זורח השמש ובא השמש ⁸¹, וכן "ופקוד / על בן אמצת לך", שהוא הבן הנולד בעולם במקומו.

תם תם תם ונשלם שבח לאל בורא עולם הדרש שדרשתי
אני שמואל אוזידה על מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא ...

78 ראה פירושו של אבן עזרא על הפסוק האמור, בשם יש אומרים.

79 ראה ויקרא רבה כב, י.

80 ראה יומא לח ע"ב.

81 קהלת א, ה.